

Лев Биковський

МОЇ ПОБАЧЕННЯ З ОЛЕКСАНДРОМ ЛОТОЦЬКИМ¹

Мої побачення з Олександром Гнатовичем Лотоцьким (1870—1939) відбувалися впродовж 1912—1939 рр. Були вони безпосередні (тобто особисті) і посередні (через його твори). Укладаються вони у три відступи часу: I. Петербурзькі часи, II. Київські часи та III. Варшавські часи. Врешті з опису впливу Ол. Лотоцького і його творів на мене, мій світогляд і писання.

I. Петербурзькі часи, 1912—1916

Восени 1912 р. я приїхав у Петербург (Петроград) на вищі студії. У скорому часі ввійшов у життя тодішньої тамтешньої української колонії. Його описав Лотоцький в другій частині своїх споминів.²

За моїх часів воно складалося, в головному, зі старшого покоління (Ол. Лотоцький, П. Я. Стебницький, Хв. Вовк' і інші), середнього (П. Ол. Балицький, М. Корчинський, В. Садовський, Іл. Косенко, Гр. Голоскевич, М. Герасимів, М. Овдієнко й інші) та нас, студентів — тобто молодшого покоління. Я належав тоді до молодшого покоління. Середнє й молодше покоління подекуди змішувались. Молодше покоління, тобто студенти, було найбільш метушливим. У тій метушні доводилось мені зустрічатися з Ол. Лотоцьким, високим державним російським урядовцем, а одночасно й одним із найвидатніших український громадсько-політичних діячів всеукраїнського мірила.

Зустрічі наші на той час були особистими: в українському клубі «Громада», поза тим я кілька разів бував у нього вдома в різних студентських справах, мав з Ол. Лотоцьким розмови про тодішню діяльність і життя українського студентства в Петербурзі та мою участь у ньому. Останнє занотоване у другій частині споминів Олександра Гнатовича, де він згадує і моє скромне прізвище.³

¹ Свідповідь призначена для 89-го засідання Денверської Групи УВАН у США спільно з Українським Історичним Товариством в листопаді-грудні 1978 року.

² Ол. Лотоцький: *Сторінки Минулого*. Част. II. Праці Українського Наукового Інституту. Том XII, Варшава 1933, стор. 13-144. Друге видання Науково-Богословського Інституту Української Православної Церкви в США. Баунд-Брук, 1966, стор. 13-144.

³ Там же, стор. 102, 111.

Ми, тодішні студенти, вельми цінили участь, поміч, поради та заваги Ол. Лотоцького. Мабуть з тих зустрічей Олександр Гнатович набрав до мене особливого довір'я, тому що на початку літа 1913 чи 1914 рр., коли я їхав на вакації додому, на Звенигородщину, він передав через мене довірочного листа С. Єфремову у Київ, що я ретельно й виконав.⁴

II. Київські часи — 1918-ий рік

Впродовж цього часу я кілька разів бачився з Ол. Лотоцьким. У 1917-му році з Петербургу (почасти з Галичини) у Київ переїхало чимало українських діячів. Тоді ж перевезли звідтіля й видавниче товариство «Друкар» з друкарнею. У ньому я працював у Києві від травня до грудня 1918 р.

Довкола «Друкаря» купчилились видатні українські науковці, письменники й промадсько-політичні діячі. Очолював «Друкаря» волиняк Павло Олександрович Балицький, що належав був до середнього покоління українських діячів петербурзької колонії. Довкола нього громадились переважно приїзджі з Петербургу, у тому числі й Ол. Лотоцький. Він раз-у-раз відвідував «Друкаря» набуваючи книжки або ж у письменницько-видавничих справах як автор (псевдонім — Білоусенко). Наші тодішні зустрічі, як давніх знайомих, були приятні, але й короткі та поверхові.

III. Варшавські часи, 1930—1944

З осені 1928-го року я опинився на сталі у Варшаві, працюючи в Міській Публічній Бібліотеці до жовтня 1944-го року. Заходами Уряду УНР в екзилі, що перебував тоді у Варшаві, в особі колишнього міністра проф. Варшавського університету Ол. Лотоцького та під його керівництвом був заснований 1930 року Український Науковий Інститут у Варшаві.⁵ Він діяв фактично до осені 1939 року. Номінально існував ще й потім, поволі ліквідуючись, під німецькими утисками, до 1942/43 рр., вже після смерті свого основника.

Впродовж 1930—1939 рр. я кілька разів зустрічався з проф. Ол. Лотоцьким буваючи на його доповідях, на засіданнях економічного семінару УНІ, в науково-організаційних справах, зв'язаних з Інститутом, його членами й книгозбірнею та посередньо як пильний читач творів проф. Ол. Лотоцького, що їх видавав УНІ.⁶

⁴ Про це згадує у причинку «Мої зустрічі з Сергієм Єфремовим», *Український Історик*, чч. 1-4, 1976, стор. 103-109.

⁵ Євген Онацький: «Український Науковий Інститут у Варшаві». *Українська Мала Енциклопедія*, Буенос Айрес, книжка XV, 1966, стор. 1958.

⁶ Особливо «Сторінки Минулого», частини 1-3, Варшава 1932-1934 та «В Царгороді», Варшава 1939.

Особливо мені затягилась окупація німцями Варшави у вересні 1939 р. То були жахливі часи для мене і моєї родини. Ми дуже постраждали особисто, а назовні жили тільки чутками, як і інші мешканці Варшави у той час. Цим пояснюються перекручені вістки про смерть проф. Ол. Лотоцького, що дійшли тоді до нас. Переповідали, що він відвідував тоді друкарню, чи видавництво, де друкувалися видання УНІ. Тут його застало бомбардування німцями міста. Одна бомба вцілила у той будинок, все завалилося. Люди й проф. Ол. Лотоцький ховались у підземеллях і тут грузи їх придушили. Згодом це вияснилось, уточнилось, але з тим же вислідом. Кожний тоді рятувався як міг і дбав тільки про себе та свою родину. Тому ця сумна звістка пройшла між нами майже без належного відгуку.

До цих же чуток відносились напевні відомості про долю — властиво ліквідацію УНІ німцями та вивіз його книгозбірні й видань невідомо куди, як то тоді відбувалось з різними польськими збірками.

Наступна подія, зв'язана вже посередньо з проф. Ол. Лотоцьким, його архівом і творами та мною, навесні 1944-го року була така. Я був тоді від 1942 р. вже директором Миської Публічної Бібліотеки. У Варшаву приїхали, евакуовані в 1943/44 рр. з України, українські вищі церковні достойники Української Православної Церкви. Серед них були й мої давні знайомі: Єпископ Сильвестр, колишній проф. Ст. Гаєвський, співробітник Української Академії Наук у Києві⁷ та Єпископ Ніканор, колишній священик у Житомирі,⁸ молодший брат Петра Н. Абрамовича, мого добродія з часів моїх мандрів по Волині у 1921 р.⁹ Вони зав'язали зі мною зносини й ми тісно співпрацювали у різних справах.

Одного разу вони звернулися до мене з проханням розшукати для них твори Ол. Лотоцького: «Українські джерела церковного права», Вид. УНІ, том V. Варшава 1931, 318 стор. та «Автокефалію». Вид. УНІ, т. XVI, Варшава, т. 1, 1935, 204 стор. і т. XXX, Варшава, т. 2, 1938, стор. 205-550.

Я розпочав обережно й довірочно відповідні розшуки у тому напрямі. Скоро я довідався від проф. Яна Мушковського, тодішнього директора Бібліотеки Ординації Красівських (вул. Окулярник ч. 9), що власне в цій бібліотеці переховуються рештки збірок зліквідованого німцями УНІ у Варшаві. Я з ним домовився і ми утрюх, потайки, відвідали цю зачинену німцями для загалу книгозбірню. Директор сам відчинив нам двері й увів у парадні сени (вестибюль) будинку. Для службових цілей вони користувалися з бічних дверей. Показав збір-

⁷ Сильвестр, архієпископ (проф. Степан Гаєвський). «Моя автобіографія» (До століття з дня народження: 1876-1976). «Нові Дні», ч. 11-12, 1976, стор. 6-7.

⁸ Ніканор Абрамович, митрополит. *Енциклопедія Українознавства*, НТШ, Мюнхен, т. 5, стор. 1766.

⁹ Л. Биковський: *Книгарні, Бібліотеки, Академія (Спомини, 1918-1922)*. Українське Історичне Товариство, Мюнхен, 1971, стор. 95.

ки УНІ розташовані там, оповів, що їх зведено похапцем, без рестру... і зник на деякий час.

Нашвидко розглянувшись, ми побачили архіви й книжки складені на дерев'яних тимчасвих стеляжах. Ліворуч дверей лежали там рештки архіву проф. Ол. Лотоцького в течках з сірого полотна, рештки архіву проф. М. Драгоманова в пачках пов'язаних шнурками, рештки військового архіву УНР та рештки інститутської книгозбірні. Праворуч від входу в сотнях примірників на дерев'яних полицях та на долівці лежали видання УНІ. Були там праці проф. І. Шовгеніва, проф. В. Садовського, Мазепинський Збірник, д-ра Т. Олесеви́ча (Т. Олесію́ка), проф. Ол. Лотоцького, Літургія Св. Йоана Золотоустого, томи творів Т. Шевченка під ред. прсф. П. Зайцева, переклад на українську мову «Пана Тадеуша» А. Міцкевича, архів проф. М. Драгоманова, т. I, Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870—1895) та інші видання УНІ.¹⁰

Владики взяли собі по два примірники потрібних їм книжок Ол. Лотоцького (разом по 6 книжок). Я також, при цій нагоді, взяв примірник «В Царгороді» Лотоцького та дещо з творів Ів. Шовгеніва й В. Іваниса. Сховавши це усе під реверендами і пальт, ми вийшли. Директор робив вигляд, що нічого не бачив і зачинив за нами двері. Ми хутенько розійшлися у різні сторони, щоб не наскочити по вулицях на німецьких і польських шпигів, що під той час часто вештались у різних цілях по місті.

Остання подія відбулася кілька місяців пізніше, вже після ліквідації німцями польського повстання, у жовтні 1944-го року. Ми ще перебували в будинку Публічної Бібліотеки, не знаючи, що з нами буде і що нам робити, коли 16-го жовтня приїхали до нас двоє німецьких старшин з Гестапо, від якоїсь високої позаваршавської зверхности. Вони сказали, що їхнім завданням є познайомитися із станом більших бібліотек та архівів у Варшаві. Оглянули Публічну Бібліотеку. Потім наказали мені і К. Сверковському, що був випадково під той час у Публічній Бібліотеці, їхати з ними по бібліотеках Варшави.

Таким чином ми відвідали по черзі також і Бібліотеку Ординації Красівських, в якій я був з владиками кілька місяців тому. Мені стало моторошно від того, що я там побачив. Властиво там вже нічого було оглядати. Увесь кількоповерховий будинок Бібліотеки Ординації Красівських був розторощений німецькими бомбами і спалений від гори до низу. Бовваніли тільки рештки бічних стін.

Разом з будинком згоріли, мабуть, і всі збірки тої цінної бібліотеки разом з депозитами, що там знаходились. Бо ж під час повстання їх нікуди було і нікому вивозити. Тепер переді мною в підземеллі лежали тільки грузи, порох і товстий шар попелу. Так загинули рештки архіву проф. Ол. Лотоцького, архів проф. М. Драгоманова і рештки

¹⁰ Каталог видань Українського Наукового Інституту в Варшаві, 1930-1937. Праці Укр. Наук. Інституту. Варшава 1937, 80, 41 стор.

видань УНІ, видавані так старанно заходами проф. Ол. Лотоцького.¹¹

На цьому можна було б закінчити мої спомини про безпосередні (особисті) й посередні (через твори) мої зустрічі з пок. проф. Ол. Лотоцьким, коли б не той факт, що його ідеологічний вплив на мене лишився надовго після його смерті і фактично цей духовий зв'язок триває ще й донині. Це відбилось не тільки на моєму світогляді, але й на моїх писаннях. Особисті зустрічі залишали глибокий вплив,¹² а студіювання творів Ол. Лотоцького, особливо згаданих «Сторінок Минулого», тт. 1-3 та «В Царгороді» кшталтувало мій світогляд. Останньо це відновилось вже в США. Три приклади:

1. Заснований у травні 1940-го року «Український Чорноморський Інститут» у Варшаві розпочав свою діяльність виданням програмового твору *дра Юрія Липи: Чорноморська Доктрина*, Варшава 1940, 4^о, 124 + VI стор. в серії видань ЧНІ ч. 1. В дальшому заплановано було видання бібліографічних оглядів про всі чорноморські країни. Під впливом свіжо виданого у 1939 році твору проф. Ол. Лотоцького «В Царгороді» у першу чергу вийшла розвідка *Л. Биковича: Туреччина (Бібліографічні матеріали)*, Варшава 1940, 4^о, 68 стор. Вид. УЧІ, ч. 2. Вона друкувалася, як попередня Липина, підпільно, в тодішніх умовах німецької займанщини.

Як мотто для моєї книжки правили висновки зі згаданої праці проф. Ол. Лотоцького, колишнього посла УНР в Туреччині: «...Непереможна сила життя робить те, що історичні сусіди — Туреччина та Україна, хоч не завжди годилися в минулому, зате в майбутньому реально здійснять взаємне розуміння конечної для обох країн спільності у справах політики, економіки та культури...»¹³ Ці програмові думки Ол. Лотоцького були співзвучними з моїми власними переживаннями і спостереженнями за перебування в Туреччині (Анатолії), коли українські козаки та турки в Трапезунді своєю поставою і поведінкою дійсно вже у 1917—1918 рр. започаткували обопільно нову добу в українсько-турецьких взаємовідносинах, добу приязні й спільних інтересів.¹⁴

2. Колишне опитування мене Ол. Лотоцьким в Петербурзі спричинилось до моєї доповіді в Денверській Групі УВАН 20-го червня 1964 р. Потім вона була опублікована в часописі «Визвольний Шлях» в Лондоні у тому ж році, а в 1969-му в моїй книжці — «Від Привороття до Трапезунду». В розділі «В Петербурзі» я писав: «Що Ол. Лотоць-

¹¹ Про це я звітував у брошурі: *Варшавські Бібліотеки у VIII, IX та X 1944*, виданій нелегально вже на скитальщині, під американською займанщиною, наче б то у Женеві, насправжки ж в таборі ДП в Майнц-Кастелі, Велика Гессія, у 1947-му році, стор. 11-12.

¹² Л. Биковський: *У службах українській книжці*, Денвер, Колорадо, 1972, стор. 11, 16, 17.

¹³ Ол. Лотоцький: *В Царгороді*. Варшава 1939, стор. 150.

¹⁴ Л. Биковський: *На Кавказько-Турецькому Фронті. Спомини з 1916-1918 рр.* Вінніпег, Денвер, 1968, стор. 113.

кий у другій частині своїх «Сторінок Минулого», що їх первісно видав Варшавський Науковий Інститут, описав життя української колонії в Петербурзі. Писав він ці спогади на основі зібраних матеріалів і своїх спостережень, тому що упродовж довшого часу (1900—1917) був одною з центральних постатей згаданого середовища. Подробиці він збирав, мірою можливості, шляхом опитування окремих осіб, у тому числі звертався й до автора цих рядків. Звичайно, вичерпати теми він не міг, тому що його заміри були обмежені надміром і шливкістю матеріалів. Мої (Биковського) спомини особистого характеру можна вважати начебто доповненням цінної праці Ол. Лотоцького в деяких подробицях, не позбавлених подекуди й загального значення...»¹⁵

3. Ол. Лотоцький під час згаданих зустрічей зі студентами в Петербурзі постійно звертав нам увагу, коли ми нарікали на різні клопоти, або ж переймались занадто поточною метушнею та радив нам образно: «... Щоб не розгубитися та знайти правдивий шлях на роздоріжжі життєвому, не лише в землю треба дивитися, а й на зорі. Бо не має майбутности ні людина, цілий колектив-народ, що обмежує свої завдання лише найближчими можливостями нинішнього дня...»

Ця порада-заповіт наступному поколінню Ол. Лотоцького не лишився тільки в приватній і усній формі між нами, а був ним опублікований згодом у Варшаві в другій частині його твору — «Сторінки Минулого» у 1933 році, на стор. 142-ій. Згодом їх перевидав син його д-р Борис Лотоцький у 1966 році в США.

Під цим гаслом я писав у 1968 році свої спомини «На Кавказько-Турецькому Фронті...» В них, на підставі спостережень і відчуття мною тисячелітнього минулого, мінлива сучасність і правдоподібна, на сотні літ вперед, будучність зливаються в один безперервний український історичний процес. Серед листовних відгуків, що я їх отримав про цю книжку, один був найвлучнішим — «... Ви дивитесь навкруги і завважуєте всюди те, чим може бути зацікавлений український свідомий громадянин...»¹⁶

Це світовідчування я завдячую у значній мірі пок. проф. Ол. Лотоцькому за що тут при нагоді складаю йому свою сердечну подяку.

¹⁵ Л. Биковський: *Від Привороття до Трапезунду. Спомини (1895-1918)*. Мюнхен 1969, стор. 82.

¹⁶ Його ж: *У службах українській книжці*. Денвер, Колорадо 1972, стор. 137.